

TÜRKÇEDE SES OLAYLARI

Dilin tarihi seyri içinde, sesler bir araya gelip de sözcükleri meydana getirirken başka seslere dönüşebilmektedir. Aynı değişim, sesler birbiriyle kaynaşırken de görülebilir. Bu değişim ve dönüşümlerin yani hareketliliğin nedeni, genellikle fizyolojik olmakla birlikte dilin tarihi gelişiminin önemli rolü vardır. Her dilin kendine özgü ses özellikleri vardır. Türkçede de seslerin bir araya gelmesi rastgele değildir. Bir gramer birliğinde bir araya gelen sesler, belirli bir anlam bütünlüğü içinde birbirine bağlanırlar. Seslerin oluşturduğu anlamlı ve görevli dil birliklerinde meydana gelen değişikliklere “ses olayı” adı verilir. Kısacası sözcüğün içinde sesle ilgili olarak meydana gelen her tür olaya ve harekete “ses olayı” adı verilir.

Ses Olaylarının Nedenleri

1. Dilin ses özellikleri. Bu özelliği Türkçenin ses özellikleriyle bağlantılı açıklamak mümkün. Örneğin Türkçede iki ünsüz sözcük başında yan yana bulunamayacağından, dil kendi çözümünü üretir ve sözcüğün başında ünlü türemesi meydana getirir. *Station* < *istasyon*, *scala* < *iskele...* gibi. Türkçede iki ünlü yan yana bulunamadığı için *zaif*, *mai*, *fiat* gibi sözcüklerde ünsüz türemesi gerçekleşmiş ve bu sözcükler *zayıf*, *mavi*, *fiyat* sözcüklerine dönüşmüştür.

2. Başka seslerin etkisi. Sözcük içindeki kimi sesler, kendilerine yakın yerdeki diğer seslere etki ederek onları kendilerine benzetirler. *Penbe < pembe, çenber < çember, haste < hasta, çiçekden < çiçekten...* örneklerinde olduğu gibi.

3. Söyleyiş güçlüğü ve tenafür. Kimi seslerin sözcük içinde yan yana gelmesi bazen söyleyiş güçlüğüne neden olurken bazen de kulağı tırmalayıcı bir hâl alır. *Ufakçık* yerine *ufacık, büyükçek* yerine *büyücek* dememizin nedeni budur.

4. Vurgu. Türkçede orta hece, vurgu açısından zayıftır, bu da orta hecede ünlülerin düşmesine yol açar. Örneğin; *burun-u* < *burnu*, *göğüs-ü* < *göğsü*...

5. Zayıf sesler. “l, n, r, y, z, ğ, h” ünsüzleriyle “ı” ünlüsü Türkçenin zayıf sesleridir. Zayıf sesler ya güçlü olan seslere dönüşür ya da düşer. Örneğin; *ısı-cak* < *sıcak*, *eczahane* < *eczane*...

6. Komşu dil, lehçe ve ağızların etkisi.

7. Kimi ses olayları.

SES OLAYLARI

1. DÜŞMELER

Ses düşmesi, sözcükte bir ya da daha fazla sesin kaybolmasına verilen addır. Düşmenin gerçekleşmesinin en önemli nedeni, dilde kolay söyleyişe eğilimdir. Bu düşüşler, ünlü düşmesi ya da ünsüz düşmesi olarak karşımıza çıkabileceği gibi sözcüğün başında, ortasında, sonunda gerçekleşebilir. Düşme; kimi sözcüklerde hem konuşma dilinde hem yazı dilinde gerçekleşir kimi sözcüklerdeyse yalnızca söyleyişte görülür.

a. Ünsüz Düşmesi

“k, g, ğ, l, n, r” düşme eğilimi gösteren ünsüzlerdir.

ufak-cık < ufacık

alçak-cık < alçacık

katıg < katı

sağlık-cak < sağlıcak

kapıg < kapı

arслан < aslan

Ast teğmen < asteğmen

ölüg < ölü

yalgan < yalan

Tekleşme: Tekleşme, bir çeşit ünsüz düşmesidir. Alıntı sözcüklerin kimilerinde iç ve son sesteki ikiz ünsüzden birinin düşmesine verilen addır.

Hakk < hak

redd < red

edebiyyat < edebiyat

Kassab < kasap

mürüvvet < mürüvet

hiss < his

b. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi genellikle sözcüğün ortasında karşımıza çıkar. Ünlü düşmesi demek sözcükteki bir hecenin düşmesi demektir. Bu olay, Türkçe sözcüklerde görüldüğü gibi alıntı sözcüklerde de karşımıza çıkar.

<i>ayırık < ayrık</i>	<i>ilerilemek < ilerlemek</i>	<i>kavuşak < kavşak</i>
<i>yalınız < yalnız</i>	<i>yanılış < yanlış</i>	<i>dokuz on < doksan</i>

Türkçe sözcüklerin kimilerinde son hecede dar ünlü varsa iyelik ya da isim çekim eki aldıklarında sondaki ünlü düşer. Buna ekleme sırasında düşme ya da geçici düşme adı verilir.

<i>ağız-ı < ağzı</i>	<i>bıçak ile < bıçakla</i>	<i>beyin-i < beyni</i>
<i>derler idi < derlerdi</i>	<i>yok ise < yoksa</i>	<i>gelmiş iken < gelmişken</i>
<i>ısıcak < sıcak</i>	<i>ısıtma < sıtma</i>	<i>arakî < rakı</i>

Hece Düşmesi (Haploloji): Bir çeşit ses düşmesi olarak kabul ettiğimiz hece düşmesi, sözcük içinde ekleme ya da birleşme sırasında art arda birden fazla sesin düşmesi olayına verilen addır.

hasta-hane < hastane

pazar-ertesi < pazartesi

pekiyi < peki

kilitlemek < kitlemek

Kaynaşma (Ses Birleşmesi-Contraction): İki ya da daha fazla ses ögesinin bir öge haline gelmesi durumuna verilen addır. Özellikle sözcük birleşmelerinde görülür, iki ünlü tek ünlüye döner.

cuma ertesi < cumartesi

kahve altı < kahvaltı

ne asıl < nasıl

ne için < niçin

sütlü aş < sütlaç

2. TÜREMELER

Bir sözcüğün aslında bulunmayan bir sesin sonradan sözcükte yer almasıdır. Türkçe sözcüklerde ön, iç ya da son seste ünlü ya da ünsüz türemesi gerçekleşebilir.

a. Ünlü Türemesi

skomros < *uskumru*

Slav < *Islav*

sconto < *iskonto*

station < *istasyon*

spinacia < *ıspanak*

stampa < *ıstampa*

Örneklerde görüldüğü üzere sözcüğün başında meydana gelen ünlü türemesinin nedeni Türkçenin ses özellikleridir.

raf < *ıraf* *ramazan* < *ıramazan* *limon* < *ilimon*

Örneklerde karşımıza çıkan türeme, ağız özelliklerinde görülmekte ve sözcük başında *l* ve *r* seslerinin söyleyiş güçlüğü oluşturmaktan kaynaklanmaktadır.

tren < *tiren* *turizm* < *turizim* *gram* < *gıram*

Örneklerde söyleyişte karşımıza çıkan iç ses türemeleri, Türkçenin hece yapısına aykırı sözcüklerde söyleyişi kolaylaştırmak için gerçekleşmektedir.

akl < akıl

fikr < fikir

zikr < zikir

Buradaki iç ses türemeleri yazıya da geçmiştir.

Ekleme sırasında da iç seste ünlü türemesine rastlanır.

az-cık < azıcık

bir-cik < biricik

genç-cik < gencecik

giderken < giderkene

hem < hemi

Çok sık rastlanan bir ses olayı olmamakla birlikte yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, son seste ünlü türemesine daha çok ağızlarda rastlanmaktadır.

b. Ünsüz Türemesi

okka < hokka *oşt < hoşt* *ıldız < yıldız* *aşılama < haşlama*

Yukarıdaki örnekler, ön seste ünsüz türemesine örnektir. Kimi yalnızca söyleyişte kimisi de hem söyleyişte hem de yazıda görülmektedir.

dübelek < dümbelek *bilezik < bilenzik* *zaif < zayıf*
acaip < acayip *aşağı < aşşağı* *ev – i ne*

Yukarıdaki örneklerde de iç seste ünsüz türemesi görülmektedir.

yoksa < yoksam *keşke < keşkem* *peyda < peydah*

Bu örneklerde de son seste ünsüz türemesi karşımıza çıkar ve genelde yalnızca konuşma dilinde görülür.

Ünsüz İkizleşmesi: Bir sözcük kökünde aynı ünsüzün yan yana bulunmasıdır. Türkçe sözcüklerde çok sık rastladığımız bir olay değildir. Zamanla değişen sözcüklerde görülür. Örneğin *anne, elli...*

Kimi yabancı kökenli sözcükler, “ol-, et-, eyle-” gibi yardımcı eylemlerle birleştiğinde sözcüğün sonundaki ünsüz ikizleşir.

his etmek < hissetmek af etmek < affetmek hal olmak < hallolmak

3. BENZEŐMELER

Bir dil birliğinde bir sesin kendinden önce ya da sonra gelen sese kendi özelliğini aktarması yoluyla meydana gelen ses olaylarıdır. Ses uyumları da benzeşme olarak değerlendirilebilir. Kısacası farklı özellikleri olan seslerin çeőitli nedenlerle birbirini etkileyerek benzer özellikler kazanmasına verilen addır. Bu etkileme, yan yana sesler arasında görülebileceği gibi aralıklı bulunan seslerde de görülebilir. Seslerden birinin, diğer bir sesi aynen kendine benzetmesine “tam benzeşme” denir. Hem yazıya hem konuşmaya geğen örnekler olabildiği gibi yalnızca konuşmada kalan örneklere de rastlanmaktadır.

Haste < hasta

ęün ki < ęünkü

o bir < öbür

Eczane < ezzane

günler < günner

yanlış < yanniő

Sözcük içindeki yakın seslerden birinin diğerini bazı özellikler bakımından kendisine benzetmesine “yarı benzeşme” denir.

penbe < pembe

çenber < çember

o ile < öyle

Bazen de benzeşen ve benzeştiren seslerin yerine göre adlandırılır bu ses olayı, sözcük içinde önce gelen ses sonra geleni etkilerse buna “ilerleyici benzeşme” tam tersi olduğu zaman buna “gerileyici benzeşme” denir.

anlamak < annamak

odunluk < odunnuk (ilerleyici benzeşme)

kanber < kamer

yazsın < yassın (gerileyici benzeşme)

Sonu sert ünsüzle (f, s, t, k, ç, ş, h, p) biten bir sözcüğe yumuşak ünsüzle başlayan bir ek getirildiğinde ekteki yumuşak ünsüz sertleşir, buna “yumuşak ünsüzlerin sertleşmesi” ya da “ünsüz benzeşmesi” adı verilir.

kitap-cı < kitapçı ayak-da < ayakta git-di < gitti

Sonu süreksiz sert ünsüzle (ç, k, p, t) biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde sözcüğün sonundaki süreksiz sert ünsüz yumuşar. Buna “sert ünsüzün yumuşaması” denir.

sokak-a < sokağa ağaç-ı < ağacı dolap-a < dolaba

4. GÖÇÜŞME (METATEZ)

Ses aktarma ya da yer değiştirme olarak da bilinen bu ses olayı genellikle komşu sesler ve ünsüzler arasında meydana gelir. Sözcük içindeki iki sesin yer değiştirmesi olayıdır. Yakın seslerin yer değiştirmesine “yakın göçüşme”, uzak seslerin yer değiştirmesine “uzak göçüşme” denir. Daha çok konusma dilinde ve ağızlarda görülen ses olayıdır. Yazı diline geçmiş örnekler oldukça azdır.

yüksek < yüskek

köprü < körpü

toprak < torpak

ekşi < eşi

kirpik < kiprik

Meryem < Meyrem

Bunlar yakın göçüşmeye örnek verilebilir. Uzak göçüşme için de şunları örnek gösterebiliriz.

satranç < santraç

lanet < nalet

bulgur < burgul

5. DEĞİŞMELER

Bir sözcükte bir sesin yerini başka bir sese bırakması olayına denir. Söyleyiş kolaylığı sağlamak ve dilde en az çaba kanunu bu olayın gerçekleşme nedenidir. Değişme genellikle “i, e, ı, d, t, g, ğ, b, p, c, ç, v” gibi seslerde daha çok görülür.

giymek < geymek

yiğit < yigit

hiç < heç

demek < dimek

gece < gice

döv < dög

a. Aykırılaşma (Benzeşmezlik)

Bu ses olayı benzeşmenin karşıtıdır. Bir sözcükte birbirine yakın bulunan aynı cinsten iki sestem birinin boğumlanma özellikleri bakımından diğerinden farklılaşarak başka bir sese dönüşmesiyle oluşan ses olayıdır. Bu ses olayının nedeni Türkçe sözcüklerde kökte aynı cinsten iki sestem kaçınılmasıdır. Konuşma dilinde daha fazla örnek vardır.

muşamma < muşamba

attar < aktar

b. Daralma

İkiden fazla heceli sözcüklerde orta hece vurgusunun zayıf oluşundan dolayı kimi zaman orta hecedeki geniş ünlü dar ünlüye döner. Örneğin;

başla+yor < başlıyor *anla+yor < anlıyor* *bilme + yor < bilmiyor*

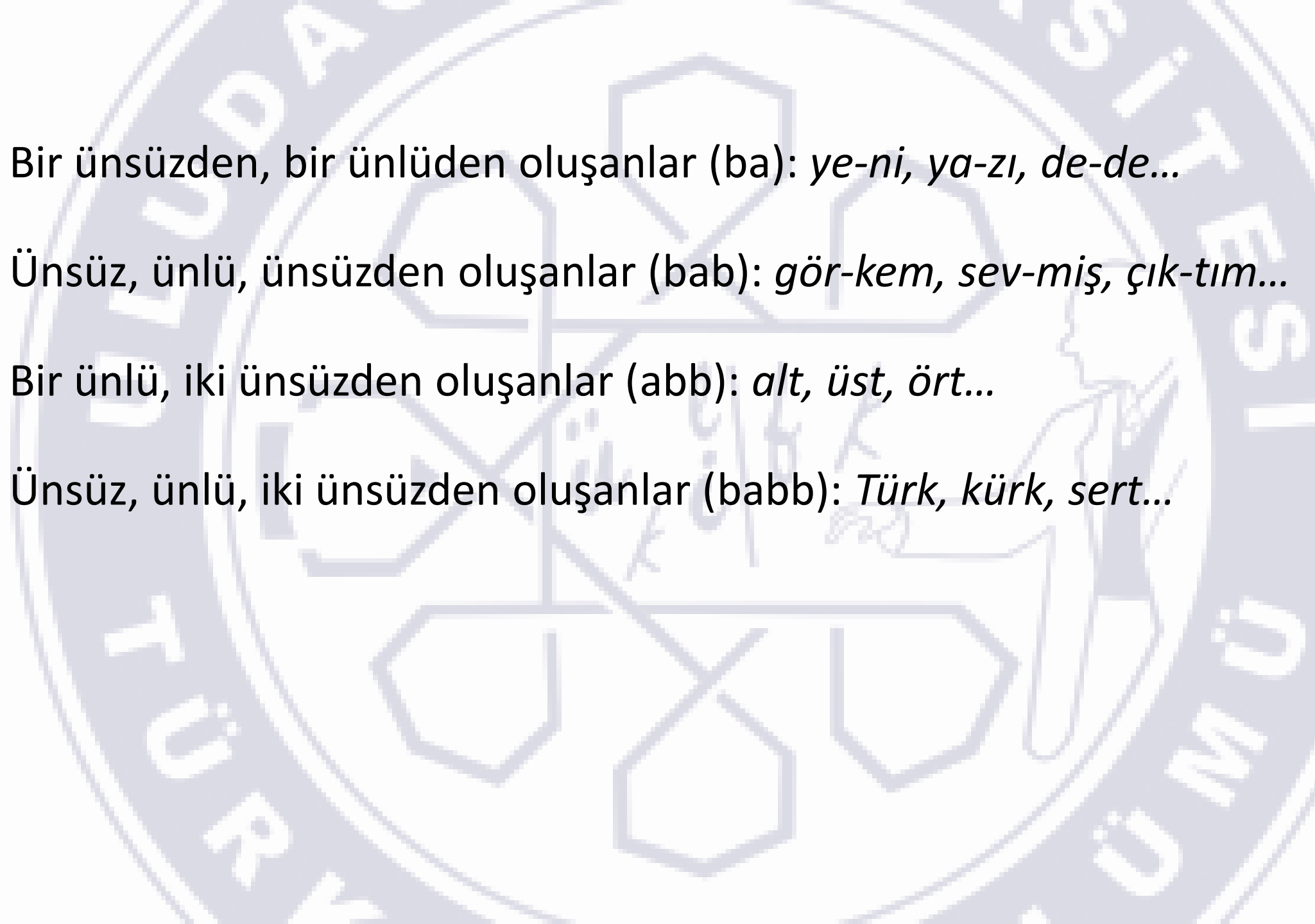
c. Yuvarlaklaşma

Türkçede kimi seslerin (b, f, m, p, v) yuvarlaklaştırıcı olması sebebiyle önceki veya sonraki düz ünlüleri yuvarlaklaştırırlar.

Terceme < tercüme *hamir < hamur*

HECE

- Bir çırpıda çıkarılan sese ya da ses topluluğuna “hece” denir. Hecenin oluşması için bir ünlü gerekir. Birden fazla ünlü aynı hecede olmaz. Türkçede ünlü sayısı kadar hece sayısı olur. Çünkü Türkçede tek doruklu hece sistemi vardır. Doruk, açıklığı en yüksek olan ses anlamına gelir ki o da ünlüdür. Ünlüleri a, ünsüzleri b ile göstererek hece çeşitlerini şöyle gösterebiliriz: a, ab, ba, bab, abb, babb.
- Ünlüyle biten heceye açık, ünsüzle biten heceye kapalı hece denir.
 1. Tek ünlüden oluşanlar (a): **A**-ta-türk, **u**-lus, **a**-çık...
 2. Bir ünlü, bir ünsüzden oluşanlar (ab): at, iç, uç...

-
3. Bir ünsüzden, bir ünlüden oluşanlar (ba): *ye-ni, ya-zı, de-de...*
 4. Ünsüz, ünlü, ünsüzden oluşanlar (bab): *gör-kem, sev-miş, çık-tım...*
 5. Bir ünlü, iki ünsüzden oluşanlar (abb): *alt, üst, ört...*
 6. Ünsüz, ünlü, iki ünsüzden oluşanlar (babb): *Türk, kürk, sert...*

Dile giren yabancı sözcükler, hece sistemine uyma konusunda zorlanırlar. Çift doruklu kimi heceler tek dorukluya indirilir. Bunların bir kısmı yazı diline girmişken bir kısmı yalnız konuşmada kalır. *Akl < a-kıl, şükr < şükür, ömr < ömür...* gibi sözcükler Türkçenin hece yapısına uygun biçime sokulmuştur. Bunun yanı sıra *plan, gram, tren, spor* gibi sözcükler yazı dilinde, Türkçenin hece yapısına uydurulamamıştır ancak söyleyişte *pilan, gıram, tiren, sipor* biçiminde söylenir.

VURGU

- Sözcük içinde bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek ses tonuyla, söyleyiş süresi uzatılarak, diğer hecelerden daha baskılı ve belirgin bir biçimde söylemeye “vurgu” denir. Bu sayede konuşma tek düze olmaktan kurtulur.

1. Sözcük vurgusu: Sözcüklerdeki hecelerden hangilerinin daha şiddetli vurgu taşıdığını gösterir. Türkçede vurgu genellikle son hecede olur. ***Bir, buz, bardak, bulut, odunluk, gözlükçü...*** en az vurgu orta hecededir. Yer adlarında vurgu ilk heceye kayar. ***İzmir, Sirkeci, Çeşme, Bursa...***

2. Cümle vurgusu: Cümle içinde, sözcük ya da sözcük gruplarından biri daha şiddetli vurgu taşır. Özel bir amaçla vurgu yapılmıyorsa Türkçede cümle vurgusu yüklem üzerindedir.

*Kar erken **yağdı**.* *Oyun **güzeldi**.*

Zaman zaman özel amaçla vurgu yapılır. O durumda vurgu farklı öğelere kayabilir ve bu öge yükleme yaklaştırılır. Örneğin:

*Ahmet çalışmaya **yarın** gelecek. (Başka zaman değil.)*

*Çalışmaya yarın **Ahmet** gelecek. (Başkası değil.)*